

**Національна академія наук України
Інститут філософії**

На правах рукопису

ЩЕРБИНА-ЯКОВЛЕВА Олена Юхимівна

**ТИПОЛОГІЯ ФОРМ ІРРАЦІОНАЛЬНОСТІ
В ЛЮДСЬКОМУ СВІТОВІДНОШЕННІ
І ДОСВІД ЇЇ ОБМЕЖЕННЯ**

**Спеціальність 09.00.04 - філософська антропологія
та філософія культури**

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук**

Київ 1997

ДИСЕРТАЦІЄВ Є РУКОПИС

Робота виконана на кафедрі філософії та соціології Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С.Макаренка.

- Офіційні ОПОНЕНТИ -
1. Доктор філософських наук, професор
БИЧКО Ігор Валентинович.
 2. Доктор філософських наук, професор
РИЖКО Володимир Антонович.
 3. Доктор філософських наук, професор
ТАБАЧКОВСЬКИЙ Віталія Георгійович.

ПРОВІДНА ОРГАНІЗАЦІЯ - Український державний педагогічний університет ім. М.Б.Драгоманова / кафедра філософії /.

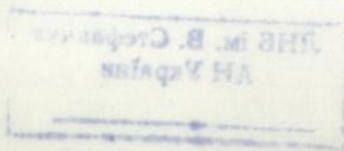
Захист відбудеться 14 лютого 1997 року о 14 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.01.25.04 в Інституті філософії Національної академії наук України / 252001, Київ - 1, вул.Трьохсвятительська, 4, Інститут філософії НАН України /.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту філософії НАН України, адреса: Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, Інститут філософії НАН України /.

Автореферат розісланий 10 січня 1997 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Є.І. АНДРОС

[Handwritten signature]

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Проблема ірраціональності в світовідношенні - одна з "вічних" і всеохоплюючих. Вона проходить через століття духовного розвитку людства. З'ясування загальних закономірностей світовідношення, особливостей взаємодії його раціональних та ірраціональних виявів, їх типологія - плідне поле для філософсько-антропологічних та культурологічних роздумів.

Останні десятиріччя XX століття позначені наростанням об'єктивної необхідності розробки ефективних методів упорядкування, планування і контролю, тобто "орозумнення" форм і способів відношення людства до навколишнього світу. Суспільна свідомість має уявлення про безліч "аномалій", протирозумних і деструктивних явищ практично в усіх сферах життєдіяльності від економіки до політики, культури, сфери освіти. Негативна оцінка суспільством онтологічних виявів ірраціональності загострюється у зв'язку з тим, що наслідки їх ставть ще трагічнішими.

Сучасна людина має гостру потребу в самопізнанні. Онтологічне поглиблення зіткнення раціонального та ірраціонального в людському бутті вимагає поглиблення їх осмислення, особливо щодо перспектив їх подальшої історичної еволюції. Ірраціональне та раціональне невід'ємні від людського буття, ледве підвладні людській волі, мало доступні пізнанню. Людина у окресленім зрізові постає як недосконала істота. Це провокує багатьох adeptів "абсолютного" порядку й розумності на пророкування мало не "кари небесної", "страшного суду", "кінця світу". В кризові періоди історії виникає розчарування в розумності, цілеспрямованості, організованості людського буття.

Цей песимістичний погляд виявляється повнов міров у нашому суспільстві. У виступах деяких вельми кваліфікованих теоретиків та публіцистів виявляється недовіра до будь-яких спроб пізнання

і впорядкування людського соціального й особистого життя. Місце уявлень про можливість свідомої, планомірної, упорядковуючої, соціально-організаційної діяльності людства невідко заступає ідея панування сліпої стихії, її недоступності для пізнання і переваги над людськими розумними діями.

Важливою причиною підвищення актуальності проблеми, яка досліджується, є поглиблення потреби людини в духовному звільненні. Усвідомлюючи себе об'єктом постійного тиску з боку засобів масової інформації, спроб маніпулювання своїм мисленням, почуттям, волею, вона прагне відстояти свій розум, творчі здібності, інтелектуальну та емоційну індивідуальність.

Уточнення сутності, закономірностей функціонування світовідношення і його атрибутів необхідне також для поглиблення філософсько-антропологічної й культурологічної рефлексії, розвитку методології багатьох соціологічних, соціально-психологічних, педагогічних теорій. До поняття ірраціональності все частіш звертається політологи, економісти, історики, культурологи. Це підіймає його статус до рівня загально-наукового.

Відповідно наростає частота вживання поняття "ірраціональність" у філософській літературі. Його використовують у доволі різних гносеологічних, методологічних, психологічних і навіть ідеологічних значеннях. Але при цьому поняття "ірраціональність" залишається не проаналізованим в усьому розмаїтті його змістів. Не зіставлено різні його аспекти, не визначено логіку субординації загальних та часткових значень. У контексті філософських досліджень з проблем світовідношення розглядаються переважно лише часткові форми і типи раціональності й ірраціональності у сфері пізнання, практичної діяльності, соціальної комунікації, моралі, права, релігії. Тому є потреба в поглибленні узагальнюючих теоретичних уявлень щодо світовідношення як цілісної характе-

ристики людини та раціональності й ірраціональності як його універсальних атрибутів.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ. У вітчизняній філософії вплив ідеологічних обмежень на тривалий час виключив використання і аналіз поняття "світовідношення", яке несвідомо асоціювалося з теологічною традицією. Тому в основній масі теоретичних досліджень не розглядалось світовідношення як цілісність. Переважала орієнтація на вивчення його окремих форм: свідомості, світогляду, пізнання, мислення, спілкування, практики, діяльності праці, виробництва. Серед цих досліджень багато оригінальних, насичених продуктивними методологічними ідеями праць, що складають широку, хоч і не повну, феноменологію світовідношення. Так, нейрофізіологічні і психологічні основи функціонування механізмів людського світовідношення вивчали Л.С.Виготський, Д. М.Узнадзе, С.Л.Рубінштейн, П.К.Анохін, О.М.Леонтьєв. Розвиток найважливіших елементів світовідношення, закономірності їх формування в процесі антропосоціогенезу розглядалися Б.Ф.Поррнєвим, П.В.Симоновим. Специфіка свідомості і самосвідомості, їх місце в системі інших форм світовідношення характеризувалися в працях В.П.Тугаринова, О.Г.Спіркіна, В.В.Століна, Ф.Т. Михайлова, Л.В.Скєорцова. Зв'язки мислення з онтологічними умовами людського існування, виділення історичних типів, нормативних парадигм мислення розглядалися М.К. Мамардашвілі. Єдність мислення і пізнання з іншими формами світовідношення досліджена в працях П.Е.Копіна, В.О.Декторського, Р.А.Арцишевського. Місце мови в структурі світовідношення, її соціоорганізуючі, культуротворчі, антропоформуєчі функції представлені в публікаціях Г.А.Ерутана, К.І. Кукушкіної, Б.В.Икушина.

Вивчався зв'язок потреб з іншими формами направленості світо- відношення, їх взаємодія з процесами людської діяльності, мислен- ня, свідомості, емоціями в дослідженнях А.Г.Здравомислова, М.М.Ми- хайлова, О.В.Мякіна, А.І.Самсіна, В.І.Додонова, О.А.Донченко, Л.В.Со- хань, В.А.Тихоновича. Розроблялася ідея ролі діяльності як про- відної форми світовідношення, розкривались її зв'язки з пізна- нням, потребами, свідомістю, процесами комунікації, виділялися її ви- ди і типи в працях Г.С.Батищева, М.С.Кагана, О.Н.Крутсової, В.С.Шви- рева, Е.Г.Юдіна. Специфіка праці як основної соціально значимої форми світовідношення розглядалася І.І.Чанглі, І.П.Стогниєм.

Методологічна настанова на диференціацію духовного і матері- ального як якісно специфічних рівнів світовідношення, розвива- лася в працях Е.В.Ільєнкова, Д.І.Дубровського, В.М.Межуєва. Внут- рішні інформаційно-управлячі механізми світовідношення розгля- далися А.Д.Урсулом, В.С.Тихтіним, А.М.Коршуновим, В.Д.Плаховим, О.І.Кедровським і Л.А.Солов'єм. Дослідження цих авторів дозволя- ють виявити єдність процесів переробки інформації в різних системних системах та їх образно-модельну основу.

Серед соціальних форм світовідношення найважливіше місце займає суспільна свідомість. Її структура, сутність суспільної психології, ідеології, масової свідомості, суспільної думки вив- чалися О.К.Уледовим, В.І.Толстих, Б.А.Грушиним, М.К.Горшковим. Со- ціально-комунікативні процеси в структурі світовідношення, меха- нізми соціального управління і соціалізації розглядалися Б.Д.Паригінім, Г.М.Андреев, В.В.Москаленко, Т.М.Титаренко. Окре- мі форми суспільної свідомості як прояву світовідношення дослід- жували А.А.Гусейнов, М.М.Крутов, В.М.Соколов, О.І.Титаренко, Б.М.Куценок, А.С.Канарський, Д.С.Шимановський.

Ідея єдності різних параметрів світовідношення, цілісно- сті і системного підходу до нього, спроба відобразити загаль-

ні зв'язки об'єктивного і суб'єктивного, індивідуального і соціального, природного і суспільного, волі і необхідності розвивалися в працях К.О.Абульханової-Славської, Б.О.Ануфрієва, Б.Г.Ананьєва, Г.С.Араф'євої, М.М.Бахтіна, Л.П.Буєвої, Г.С.Кона, І.В.Бичка, Л.В.Бондаренко, В.М.Терлецького.

Проблема світовідношення як цілісності, необхідність пошуку методологічних засобів виявлення його єдності, самототожності, подолання фрагментарності, розірваності в теоретичних уявленнях про людську сутність і буття в явній формі були визначені в кінці 70-х років у працях багаточисельного колективу філософії, очолюваного В.І.Шинкаруком. У руслі неортодоксальної творчої парадигми визначалися напрямки досліджень багатьох українських філософів. У публікаціях В.І.Шинкарука, М.М.Єсипчука, С.Б.Кримського, В.І.Кузнецова підкреслювалась необхідність поглибленого вивчення відношення "людина-світ", розроблявся понятійний апарат, який виражає зміст цього відношення, розглядалися особливості людського світовідношення в світі культурних цінностей.

У період панування уявлень про універсальність діяльсного підходу до людини В.П.Іванов виступив проти редукції до діяльності всіх видів взаємовідношень людини зі світом. Вивчаючи специфіку таких культурно-історичних форм прояву людського світовідношення, як практичний досвід, пізнання, світогляд, художньо-естетичне освоєння світу, він виробляє тлумачення світовідношення як сфери становлення, самовиявлення й самовизначення особистості.

Внутрішню структуру взаємодії "людина-світ", сутність процесів цілепокладання і формування ідеалів як моделей майбутнього, проблему єдності когнітивної, екзистенціальної та практично-організаційної функцій в інформаційних образах світу досліджував О.І.Ріденко.

Аналіз категорійних структур світогляду, логіки, культури,

пізнання в працях М.О.Булатова дають можливість осмислити роль категорій як універсальних інформаційних основ процесів світовідношення. Методологічні ідеї, сформульовані А.М.Лосєм, сприяли виявленню зв'язку категоріальної основи світовідношення з суспільним базисом, культурою, структурам соціальних відношень. Тлумачення як змістовне розпредметнення феноменів культури і об'єктів природного середовища, яке виступає основою формування моделей світовідношення, внутрішні інформаційні зв'язки свідомості, знання й самосвідомості, механізми формування індивідуальності й особистості в межах локального культурного комплексу цінностей, норм, настанов досліджуються Є.К.Бистрицьким.

В.А.Малахов аналізує питання про соціально-онтологічні основи моралі як однієї з форм раціонального світовідношення, про зв'язки моральності і духовності. В.Г.Табачковський вивчає механізми соціально-практичної обумовленості світосприйняття, світогляду, пізнання, колізії світовідношення. Згаданим авторам належали дві перші філософські монографії, спеціально присвячені проблемі світовідношення, де це поняття виділено як ключове.

С.В.Пролев розглядає такі атрибути людського світовідношення, як духовність, її взаємозв'язки з буттям суспільства, культурою, виявляє як особливий об'єкт наукового аналізу таку важливу, з притаманними їй специфічними людиноформувачими функціями, сферу людського існування й розвитку світовідношення, як буденність.

Аналіз сутності такого універсального атрибуту людського світовідношення, як раціональність, проводився П.Ф.Молоном. Є.І.Андросом доводиться універсальний характер істинності, яка належить не тільки до процесу пізнання, але й світогляду, світосприймання, знаходиться в суперечній єдності з ціннісними уявленнями, практичними цілями, потребами, інтересами.

Процес вивчення ірраціональності як атрибуту світовідношення

також не був вільним від ідеологічного контролю. Розглядалися головним чином окремі її прояви у сфері пізнання, моралі, релігії, соціальних відхилень. Загальні форми ірраціональності нерідко зображались випадковими, "пережитковими", "буржуазними, тобто існуючими як би проти закономірностей соціалізму.

Основні аспекти вияву ірраціональності в пізнанні, методології, логіці характеризувалися в працях П.В.Копніна, О.С.Богомолова, Б.С.Грязнова, А.І.Ракитсва, М.К.Мамардашвілі, Н.С.Мудрагєй, А.С.Никифорова, Ч.М.Давидова, В.А.Рижка. Аналіз деяких напрямків західної філософської думки з точки зору наявності в них моментів ірраціональності дається в працях М.А.Киссєля, Б.І.Пружиніна, І.Т.Касавіна, П.П.Гайдєнко. Розмаїття часткових форм вияву ірраціональності в соціально-проективній, соціально-організаційній, політичній, релігійній, моральній діяльності аналізуються в працях В.Я.Баталова, П.С.Гурєвича, В.Є.Долі, Є.Ф.Петрова, О.І.Титарєнка, О.І.Новикова, Б.О.Лобовика, В.М.Арєстова, Д.М.Угриновича.

Постановка питання щодо розмаїття форм ірраціональності як найбільш загальних і необхідних проявів людського світовідношення, про неправомірність зведення її до окремих форм пізнання або методологічних принципів належить Т.І.Ойзерману. Діалектику раціонального та ірраціонального в культурі, зв'язок ірраціональності з процесом відчуження досліджують В.В.Кизима, П.Ф.Йолон, Б.О.Парахонський, В.Г.Табачкозький, Є.І.Андрєс.

Ефективно і своєчасно розвиває Є.К.Бистрицький ідеї філософської методології культурологічного аналізу в сфері дослідження сутності, соціально-історичного змісту і прогнозування тенденцій розвитку розмаїття деформованих феноменів у політичній діяльності, функціонуванні засобів масової інформації, суспільної свідомості у постперебудовному суспільстві.

Труднощі щодо формулювання узагальнюючих визначень,

пов'язаних з особливостями світовідношення як суперечливої цілісності, ідеологічна націленість на відокремлення свідомості, переконаності, політичного світогляду, праці як його визначальних чинників призвели до того, що його структура досліджена далеко не повно. /Наприклад, надто рідко осмислюються такі його форми, як недіяльність, гра, споглядання, навчання/. Ірраціональність частіше за все редукується до її часткових форм. Тому питання про її універсальність потребує спеціального цілеспрямованого дослідження.

Воно тим більш актуальне, що сучасна західна філософія виробила стійку традицію тлумачення ірраціональності як невід'ємного атрибуту людського світовідношення, яка починається з А.Шопенгауера, С.К'єркегора, Ф.Ніцше. Західні філософи досягли значних успіхів у вивченні виявів ірраціональності у невідомих процесах індивідуальної й колективної психіки /З.Фрейд, К.Г.Юнг, В.Франкл, Е.Берн/. Як прояви ірраціональності вивчаються різновиди соціально-економічного й політичного відчуження, авторитаризм і тоталітаризм, конформізм, процеси омасовлення культури і свідомості, розвиток мішанських "одномірних" історичних типів людини /Ю.Хабермас, Т.Адорно, Э.Фромм, Г.Маркузе, Х.Арендт/. Критицизм щодо одномірного світовідношення як масового самоініційованого прояву ірраціональності, що руйнує параметри гуманності, розумності, моральності, естетичності своєю безмірністю, невідмінно вільно оперувати речами, словами, своїми потребами і почуттями, проходять через усі твори М.Хайдеггера, К.Ясперса, Е.Гуссерля, А.Камю, Ж.-П.Сартра, Ж.Марітена, П.Марселя, Х.Ортеги-і-Гассета, Н.Аббаньяно.

Як соціокультурну умовність, атрибут міжособистої і соціальної комунікації, який завжди є відносним, осмислюють сферу ірраціональності і раціональності Ф.де Соссюр, К.Леві-Строс, Р.Якобсон, Л.Бльєнслев, Ф.Бовас, Р.Барт, Е.Сенір, К.Хюбнер. Свідомі соціальні настанови, нормативні конвенції, що їх класичне мислення уявляє як раціональ-

ні, реально роз'єднують людей, тому що містять в собі елемент політичного, економічного, морального насильства. Несвідомі же концепти світовідношення, які створюють етос і традиційно тлумачаться як прояви ірраціонального, засвоюються на підставі іншої, "більш м'якої" форми насильства - соціально-педагогічного і забезпечують більш глибоку комунікацію, ніж та, яка уявляється як наслідок конвенційної суспільної домовленості. Тому вони є більш раціональні, ніж маніфестації свідомості. Соціалізація, перехід людини від природи до культури здійснюється як наслідок оволодіння мовними структурами. Світ культури - це перехрестя розмаїття несвідомих структур людського духу. Дійсне вивчення людини не є фіксація зовнішніх форм його поведінки, що свідомо репрезентуються далі має бути дослідженням несвідомих знакових систем.

Комплексу уявлень про особливу сферу ірраціональності, яка проявляється у науковому пізнанні світу, розвивають К.Поппер, Т.Кун, П.Фейєрабенд, Г.Башляр, М.Полані. Вони визначають ірраціональність як перевтілену раціональність, яка перестала відповідати новій речовій області. Соціально утопію, як одну з поширених форм ірраціональності в теоретичному, релігійному, моральному світовідношенні, яка має високу активність у суспільному середовищі і здатна переростати в ідеологію, зливатися з релігією, політикою, наукою, аналізують К.Мангейм, Л.Мемфорд, Ф.Мендель і Фр.Мендель. Як форма ірраціональності, яка становить значну загрозу для суспільства, сприймається індустріалізація і технологізація сучасного суспільства. В руслі критики технократизму і сцієнтизму писалися головні праці Е.Дюркгейма, М.Хоркхаймера, М.Еляля, Х.Шельські.

Ідеї Ж.Бодріяра, Ж.Делеза, Ж.Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Р.Рорти, П.Рікера, М.Фуко та інших представників "постмодерну" синтезують в собі філософський, психоаналітичний, природничонауковий, соціологічний підхід, що робить їх вельми продуктивними як в методологічному, так і в практично-прикладному відношенні. Сутність

раціональності визначається ними як винятково локальний комплекс нормативних моделей, котрі, як правило, не діють за просторовими й часовими межами існування даної спільноти, яка зв'язана єдиною семантикою та відображеними в ній системами цінностей, принципів, настанов, методами дискурсів і легітимациї вироблених ідей. При цьому різномірні засоби кодування інформації не є "більше" чи "менше" раціональними по відношенню один до одного; жоден із них, до якого б типу культури він не належав, не може бути оцінений, з точки зору концепцій постмодерну, як "ірраціональний". Ірраціональними є лише прагнення до диктату з боку якоїсь однієї форми раціональності, або навіть ірраціональних, але легітимованих нарративних комплексів, сприйнятих у певній культурі.

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ. Об'єктом дослідження є людське світовідношення як цілісна, багаторівнева складна система суб'єктивних взаємодій зі світом, яка постійно змінюється та розвивається; а також ірраціональність як його загальний атрибут.

Внутрішня структура світовідношення, джерела її генезу, розвитку, механізми виникнення ірраціональності і її кореляції з іншими головними атрибутами світовідношення, становлення головних типологічних ознак світовідношення і ірраціональності складають предметне поле дисертаційного дослідження.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. В дисертації здійснено аналіз сутності світовідношення як індивідуалізованої цілісності, котра не виключає типологізації, пов'язаної з повторюваністю, і отже має риси масовості, інваріантності, виявлено типологічні ознаки форми світовідношення та його ірраціональних виявів, особливості спроб пізнання ірраціональності та її подолання людьми.

Відповідно до цієї мети визначаються основні завдання дослідження. До них належать:

- осмислення поняття світовідношення як філософсько-антропологічної категорії і онтологічного змісту феномена світовідно-

шення;

- вивчення взаємозв'язку природного і суспільного в генезі структури світовідношення, інваріантності процесів перетворення потреб, речовини і енергії, практичних взаємодій, інформації в живій природі і людському світовідношенні як природного філогенетичного засновку становлення його структурних рівнів;

- аналіз особливостей взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного в детермінації категорійно-концептуальної структури світовідношення;

- з'ясування взаємозв'язку індивідуального і соціального як загального в розвитку предметної структури світовідношення та виділення основ для виявлення найбільш стабільних масових типів світовідношення;

- дослідження сутності ірраціональності як всезагального атрибуту світовідношення, особливостей його кореляції з раціональністю; аналіз поняття ірраціональності та вивчення розмаїття її антропних, соціокультурних, психофізіологічних проявів;

- вивчення історії пізнання ірраціональності, виділення основних ступенів її духовного осягнення й тлумачення, руху до розуміння її сутності як "неспівірності", освоєння основних критеріїв раціональності і ірраціональності;

- аналіз внутрішніх механізмів виникнення ірраціональності в світовідношенні і виявлення специфічних основ типології її універсальних форм;

- осмислення існуючих в арсеналі людства засобів і методів обмеження ірраціональності, виділення серед них тих, які стихійно розвиваються та які свідомо розробляються; дослідження їх сутності;

- дослідження колізій та суперечностей, котрі виникають

при реалізації спроб теоретично або ідеологічно концептуалізованого, соціально організованого, цілеспрямованого подолання ірраціональності.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ. Розуміння проблеми ірраціональності як атрибуту світовідношення, його типологізація і спроба обмеження вимагає органічного сполучення філософського вивчення з психологічним, культурологічним; взаємного проникнення принципів системного, інформаційного підходу, теорії управління, синергетики; поглиблення ідеї цілісного комплексно-діалектичного підходу до людини як епіцентру філософського пізнання, яка розвивається багатьма філософськими течіями ХХ століття, в тому числі представниками київської філософської школи.

При необхідності автор вдається до етимологічного аналізу понять, структурно-лінгвістичного аналізу вербалізованих утворень світовідношення, категоріально-концептуального аналізу художньо-літературних текстів. Ряд положень дисертації апробовані в конкретних соціологічних дослідженнях в студентських та робітничих колективах з відповідним процедурним інструментарієм. Ефективним методом збору емпіричних характеристик ірраціональності виявилось тезаурусне дослідження її утворень, яке зосталося в дисертації за рамками тексту разом з іншими методиками соціологічного і соціально-лінгвістичного аналізу.

НАУКОВА НОВИЗНА роботи полягає в розкритті сутності ірраціональності як загального постійного атрибута людського світовідношення, котре є багаторівневою цілісною системою, що саморозвивається; у виділенні механізмів її розвитку, основ типології її форм і закономірностей спроб її обмеження. Результати, які мають ознаки наукової новизни, виражені в таких положеннях:

- формулюється теза про категорійний характер поняття

світовідношення, внутрішню суперечливу наповненість його змісту, який відображає взаємодію природного і суспільного, об'єктивного і суб'єктивного, індивідуального і соціального. Це піднімає його до рівня особливої філософсько-антропологічної категорії ;

- доводиться наявність у людському світовідношенні єдиної загальної інформаційної основи - системи "образів світу", "разів себе" і "образів практичної взаємодії". Обґрунтовується важливість виявлення їх внутрішнього системного характеру, обумовленого наявністю комплексів специфічних програмних моделей, що функціонують у процесі життєдіяльності ;

- показується, що багаторівневість світовідношення обумовлена розвитком нелінійних і лінійних, розгалужених і нерозгалужених, одноступеневих і циклічних, закінчених і незакінчених алгоритмів ;

- виявляється неповнота існуючих класифікацій форм практичних виявів світовідношення, необхідність врахування таких видів світовідношення, як гра, споглядання, бездіяльність, сугестивність і контрсугестивність, відношення статей, репродуктивне поведіння, навчання, освіта, виховання ;

- розкривається сутність набування категоріально-концептуальної структури світовідношення предметної структури в конкретному соціокультурному середовищі, що є процесом формування окремого модулю людського світовідношення, засобом інтеграції індивіда з соціумом і самовідтворення соціуму. Взаємодія загальнолюдського й групового, колективного й індивідуального, надісторичного й локально-історичного в цьому процесі є основою для формування типових моделей світовідношення ;

- установлюється, що процес типологізації може ґрунтуватися на виявленні у предметів спорідненої структурної організації, функції, генезу, способів взаємодії, самозміни, розви-

ку, саморуїнування, самовідтворення і т.п., що дозволяє типологізувати різні форми світовідношення на діяльнісні й споглядальні, активні й пасивні, прогресивні й реакційні, примітивні й розвинені, архаїчні й сучасні, адекватні й неадекватні, трансформувчі й деформувчі тощо;

- доводиться, що процес розвитку раціональності у людському світовідношенні є розвитком умінь "вимірювання" предметів і їхніх властивостей. Ірраціональність є, на погляд автора, неволодінням мірами речей, неспівмірність оцінки, мислення, дії, почуттів об'єктивним властивостям речей. Раціональність та ірраціональність внаслідок цього є всезагальними взаємодіючими атрибутами світовідношення, вони характеризують ступінь сапієнтальності людини, її здатність до розв'язання проблемних ситуацій власного існування;

- виділяються специфічні типи ірраціональності: об'єктивні і суб'єктивні, індивідуальні, групові, класові, самоініціативні й інспіровані, стихійні й організовані, свідомі й несвідомі. Показується можливість збагачення уявлень про форми ірраціональності завдяки вивченню психолого-гносеологічних механізмів їх виникнення. Гіпертрофування значущості власної суб'єктивної активності, суперегоцентризм або десуб'єктивізація, відмова від автономності у взаємовідносинах зі світом, фаталізм; а також деперсоналізація, делегування своїх особистісних функцій деякій обмеженій реальній чи міфічній суперперсоні лежать в основі всіх масових форм ірраціональності - теоцентризму, технократизму, сцієнтизму, пансексуалізму, природотейзму, етноцентризму, суб'єктивізму, волюнтаризму, авторитаризму, конформізму, нігілізму, догматизму, консерватизму, обивательщини і т.п.;

- показується, що практично всі спроби обґрунтувати шляхи вироблення цілісної антираціональної системи світовідношен-

ня, формувати виключно "раціоналістичну" людину виявляють-
ся тією або іншою мірою однобічними, утопічними. Раціоналізм
можливий тільки як співмірність рефлексивного та нерефлексив-
сивного, упорядкованого і неупорядкованого, як їх порівнюваність і
взаємодоповнення, простором котрої є людська свобода.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ РОБОТИ полягає в системати-
зованому осмисленні сутності світовідношення та ірраціональності
як його атрибуту, поглибленні методології типологічного аналізу.
Результати дослідження мають цінність для уточнення філософсько-
антропологічних теоретичних уявлень, принципів
методології соціального і гуманітарного пізнання, теоретичного
аналізу явищ культури. Теоретичні висновки роботи можуть бути
використані в розробці теорії самопізнання, міжособистої кому-
нікації, соціально-педагогічного процесу, формування й самови-
ховання особистості. Положення роботи можуть слугувати методолог-
ічним підґрунтям для розробки методик соціально-психологічних та со-
ціологічних прикладних досліджень процесів духовної життєдіяль-
ності, комунікації, використовуватися психологами і педагогами.
Підсумкові положення роботи можуть бути використані в про-
цесі читання курсу філософії у вищих навчальних закладах,
у розробці спецкурсів з проблем філософської антропології та
філософії культури для навчання спеціалістів в гуманітарного
профілю.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Основні положення дисертаційного дослід-
ження обговорювалися на кафедрі філософії і соціології Сумсь-
кого державного педагогічного інституту, на кафедрі філософії
Харківського державного університету, у відділі філософської
антропології Інституту філософії НАН України. Результати робо-
ти доповідалися на всеукраїнських, республіканських та регіональних
конференціях і семінарах / "Ірраціональність естетичної невихо-

гавості" - Запоріжжя, 1980, Республіканська наукова конференція "Естетика ленінізму і сучасність"; "Дослідження ірраціональних форм людського світовідношення і логіка їх подолання" - Біла Церква, 1984, IV Всесоюзний теоретичний семінар "Світогляд і наукове пізнання"; "Усвідомлювання внутрішньої логіки історії у процесі подолання пережитків релігійності" - Фрунзе, 1985, Всесоюзна науково-практична конференція "Удосконалення атеїстичної підготовки студентів"; "А.С.Макаренко й формування соціально активної особистості учителя" - Полтава, 1988, Всесоюзна науково-практична конференція "Творча спадщина А.С.Макаренка"; "Спадщина Макаренка і подолання моментів ірраціональності в педагогічній діяльності" - Суми, 1988, Республіканська науково-практична конференція "Творча спадщина А.С.Макаренка і сучасна школа"; "Моменти ірраціональності в діяльності як основа індивідуальної неможливості творчого відношення до світу" - Київ, 1993, III Міжнародна конференція "Творчість, культура, гуманізм"; "Сучасна соціально-педагогічна система як джерело ірраціонального в відношенні студентства до вільного часу" - Одеса, 1993, Республіканська науково-практична конференція "Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій"; "Вивчення ірраціональності в людському світовідношенні і розвиток філософської антропології" - Суми, 1993, Межрегіональна науково-теоретична конференція "Дух, душа, людина: джерела і пошуки"; "Подолання ірраціональності в педагогічній діяльності" - Суми, 1994, Звітня науково-теоретична конференція викладачів СДП; "Філософська методологія розуміння ірраціональності у світосприйнятті" - Суми, 1996, Міжвузівська наукова конференція "Музика та культура абсурду ХХ століття".

СТРУКТУРА РОБОТИ визначена метов й основними завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, кожний з яких супроводжується висновками, загальних висновків і списку використаної літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ. У "Вступі" обґрунтовується актуальність обра-
ної теми, характеризується рівень її розробки, визначається мета
й завдання дослідження, його методологія та основні наукові резуль-
тати. У РОЗДІЛІ I - "Феномен світовідношення" - розглядається
поняття світовідношення і його онтологічний зміст. Особливості ви-
користання поняття "світовідношення", його зміст у порівнянні зі
спорідненими поняттями "світогляд", "світовідчуття", "світосприйма-
тя", "діяльність", "практика" і ін. розглядаються в § I - "Понят-
тя світовідношення в системі людинознавства". Поняття світовідно-
шення включає в себе широкий комплекс уявлень про людське існуван-
ня, відображаючи в першу чергу важливість суб'єктивної активності,
інтенціональності, яка виходить від людини.

Онтологічний зміст світовідношення створен синтезом всіх сві-
домих і несвідомих образів світу, всіх форми матеріальної й ідеаль-
ної практичної реалізації настанов, які в них містяться, цілей, мо-
делей зв'язку людини зі світом і з самою собою. Світовідношення є
засіб розв'язання проблемних ситуацій, які виникають у процесі
зв'язку і відокремлення людини і світу, суб'єкта і об'єкта, духу і
природи, матеріального й ідеального. Воно є багаторівневою системою,
яка виникає й розвивається в конкретному історичному контексті об-
єктивної й суб'єктивної реальності, призначеної для освоєння цієї
реальності й адаптації до неї індивіда, й разом з тим є типовим, кот-
рий відтворюється, і масовим, статистично-одноманітним процесом.
Світовідношення виступає сферою розвитку ірраціональності та раціо-
нальності.

В § 2 - "Взаємозв'язок природного і суспільного в генезі
структури світовідношення" - здійснюється спроба реалізації ідеї
про те, що феноменологічне розкриття світовідношення обумовлює мо-
жливість його визчення на різних рівнях. Одним із таких рівнів є ана-
ліз його філогенетичних засад. Однією із природних основ людського

світвідношення є одноманітна для всіх живих систем потрібнісна -
/"претензивна"/ система. В процесі біологічного і соціального роз-
витку базові загальносистемні потреби в самозбереженні, самоактивнос-
ті, саморозвитку і самовідтворенні розгортаються в багаторівневос-
ті інтенційного відношення до світу, системах біофізіологічних,
нейропсихологічних і соціокультурних потреб, емоційного реагування,
потнів, мотивація, направленості і т.п. /§ 2.1 - "Світвідношення
як процес обігу потреб". Другою природною підвалиною людського
світвідношення є система обігу речовини і енергії, які в процесі
реалізації претензивності засвоюються, споживаються з природи і по-
вертаються до неї в перетвореному вигляді. Ця система є "надбудованою"
над системою потреб, доповнює і обслуговує її /§ 2.2 - "Світвідно-
шення як процес обігу речовини і енергії".

Виділення базових претензивних і речово-енергетичних основ світ-
товідношення дозволяє підійти до аналізу його більш високих рівнів.
В § 2.3 "Світвідношення як процес обігу інформації" розглядається
внутрішня інформаційна база світвідношення, створена комплексом
моделей або образів, що відображають основні елементи системи "луди-
на-світ". Елементи інформаційної бази світвідношення - "образ сві-
ту", "образ себе", "образ практичної взаємодії" - є окладними сис-
темними утвореннями, що в специфічних формах виконують аксіологічні,
когнітивні і командно-управляючі функції в забезпеченні людської
життєдіяльності. Здатність до їх формування закладена еволюційно,
в силу чого вони відносяться до числа філогенетичних засад людського
світвідношення.

Внутрішня структура кожного із "образів" включає в себе зв'яз-
ки спеціалізованих моделей, або інформаційних блоків, які в них вхо-
дять. Так, "образ світу" включає в себе аксіологічну, когнітивну, про-
гностичну, сигніфікативну, селективну, евристичну, стратегічну моделі;
"образ себе" - моделі самоконтролю, самоуправління, самопокладання,

самоцінки, самопроєктування; "образ практичної взаємодії" - моделі /програми/ просторового і часового системоутворення і лімітування, часового структурування діяльності, технологічного і енергетичного забезпечення, корекції і рекорекції, фізіологічної самоорганізації, свідомого самоконтролю, контролю за стабільністю зовнішнього і внутрішнього середовища, екстремальній мобілізації, переключення на евристичну поведінку і ін. "Образ світу" тісно взаємодіє з "образом себе" і "образом практичної взаємодії", їх єдність утворює суб'єктивну основу світовідношення.

"Образ практичної взаємодії" і всі програми, які входять у нього, мають характер алгоритмів - лінійних або ж розгалужених, одноступеневих чи циклічних, кінцевих або безкінечних. Всі основні ознаки алгоритму - масовість, детермінованість, дискретність, результативність, конструктивність - властиві "образу практичної взаємодії". Його функціонування базується на логіці "алгоритмів в алгоритмах", розгалужених, багаторівневих програм.

В підпараграфі 2.4 "Світовідношення як розмаїття практичних зв'язків людини зі світом" розглядається один із рівнів світовідношення, на якому воно виступає як сукупність практичних, тобто таких, які змінюють параметри об'єкта і суб'єкта, зв'язків. Розмаїття практичних взаємодій включає в себе не тільки діяльність /матеріально-практичну і духовно-практичну/, але й комунікацію. На філософсько-методологічному рівні дуже рідко розглядаються такі прояви світовідношення, як гра, форми споглядання, бездіяльність, імітаційна, сугестивна, контрсугестивна поведінка, відношення статей, репродуктивна поведінка, навчання і вчення, виховання і самовиховання. Теоретичні дослідження, які дозволяють уявити структуру світовідношення як систему якісно специфічних форм практичної взаємодії людини зі світом, майже не проводяться. Існуючі класифікації і типології форм світовідношення неповні, суперечливі, нерідко страждають редуціонізмом. Якісно різні структурні рівні і форми світо-

відношення зовсім не є сутностями, які виникли послідовно, ієрархічно надбудованими одна над одною. Вони єдині з початку свого виникнення, пронизують одна одну, між ними часто відсутні як прямі генетичні зв'язки, так і відношення "простого" й "складного". Елементи ієрархічної субординації в їх функціонуванні поєднуються з формами однопорядної координації.

В § 3 - "Взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного в детермінації категоріально-концептуальної структури світовідношення" - розглядається сутність процесу наповнення інформаційної бази світовідношення категоріями і створення на їх основі концептів світовідношення. В категоріях об'єктивна логіка речей трансформується в суб'єктивну логіку пізнання, оцінювання, дії. Об'єктивна логіка речей створена виявленням їх існування і розвитку, властивостей, віднолин, динаміки і ін. Тому "образ світу" наповнюється категоріями субстанціональними, атрибутивними, релятивними, динамічними, які складають систему, епіцентром котрої є аксіологічні категорії. Вони є сполучною ланкою між "образом світу" і "образом себе". "Образ себе", відповідно, створений екзистенціальними категоріями; "образ практичної взаємодії" - категоріями технологічно-праксеологічними. Основні інформаційно обумовлені класи категорій виражені в світовідношенні на будь-якому рівні його розвитку. Володіння уявленням про категоріальну структуру світовідношення дозволяє "прочитати" феномени світовідношення як своєрідні "тексти", що актуально розвиваються в життєдіяльності людини, незалежно від рівня їх вербалізованості.

На основі переробки інформації, яка міститься в категоріях, відбувається концептуалізація світовідношення. Вона складається зі зв'язаних процесів вибору мети діяльності, прийняття рішення про можливість дії, складання програми її здійснення, надходження команди про взаємодію. Концепт світовідношення є спрощена модель

взаємодії; послідовність концептів складає структуру цілісної концепції. Структура концепту створена опозицією дозволень і заборон певних дій в зафіксованих /замірених/ межах, з'єднаних проміжною позицією "0", де діяльність не дозволена, але й не заборонена. Усі концепти мають мірну природу й будуються за принципом організації алгоритму.

До складу концептів і концепції світовідношення входять усі види програмування взаємодії зі світом: свідомі й несвідомі, індивідуальні й соціальні, вербалізовані й невербалізовані, "опановані" и "неопановані". Концептуальні утворення можуть функціонувати і як компактні сенсомоторні "мікросхеми" дії, і як розгорнуті плани, які переростають у теорії, системи, переконання, віросповідання, ідеології. Конкретний зміст категоріально-концептуальних утворень формується в соціокультурному середовищі і виражає процес окультурювання індивіда і його соціалізації.

Орієнтоване на певний історичний модус предметного соціокультурного середовища, світовідношення набуває рис людського зв'язку зі світом. Сутність цього процесу розглядається в § 4 - "Взаємозв'язок індивідуального і соціального в розвитку предметної структури світовідношення і проблема диференціації її типів". Індивідуальні модуси світовідношення не можна розглядати як чисто одиничні, унікальні феномени. Поряд з ознаками неповторності вони містять у собі риси загальності. Найбільш виразно моменти загальності виявляються в розв'язанні загальнолюдських питань світовідношення, де й формуються характерні для перших соціальних груп, що існують у конкретних соціокультурних умовах, моделі мислення і поведінки. Тому семантичне поле поняття "світовідношення" включає в себе також розмаїття його загальних типів і можливостей їх диференціації в процесі пізнання людини і суспільства.

Процес типологізації є ефективним методологічним прийомом,

протилежним класифікації, і доповнює її. Типологізація може бути заснована на виявленні у предметів спорідненої структурної організації, подібності функцій, генезу, способів взаємодії з іншими системами, механізмів самозміни, розвитку і т.п.

Типи світовідношення по різних основах об'єктивного і суб'єктивного характеру можуть бути диференційовані на діяльнісні і споглядальні, активні і пасивні, прогресивні і реакційні, примітивні і розвинені, архаїчні і сучасні, адекватні і неадекватні, трансформувчі і деформувчі, індивідуально-особистісні, групові, масові; етнічні, міжетнічні, загальнолюдські, класові, станові, кастові; професійні, корпоративні, статеві, вікові; всесвітньо-історичні, формаційні, епохальні, локально-історичні і ін.

Типологія форм раціонального світовідношення в головних рисах ідентична типології форм ірраціональності. Це відбувається в силу корелятивності сфер раціонального й ірраціонального, відсутності чіткої межі між ними.

Опанування теоретичними уявленнями про багаторівневу сутність світовідношення та ідеями типологізації його групових і індивідуальних варіантів є основою для удосконалення процедур прикладних емпіричних досліджень. Можливість прикладного вивчення індивідуальних і типових модусів світовідношення обумовлена їх вимірністю: кожна окрема структура може бути зіставлена з нормативною та ідеальною моделлю, яка функціонує в суспільній свідомості, визначені її кількісно-якісні параметри.

В РОЗДІЛІ П - "Раціональність і ірраціональність як атрибути світовідношення" - розглядаються поняття ірраціональності та раціональності як філософсько-антропологічні категорії, які означають найважливіші характеристики людського світовідношення. В § I - "Корелятивність раціональності та ірраціональності" - аналізується зміст цих понять, виділяються їх основні аспекти і доводиться, що їх фі-

лософсько-антропологічні значення є найбільш загальні по відношенню до гносеологічних, методологічних, психологічних. Процес історичного розвитку і раціональності в людському світовідношенні є нічим іншим, як розвитком і вдосконаленням вміння і навичок "вимірювання" предметів, оцінювання їх якості, визначення міри їх придатності для задоволення людських потреб. Вибираючи найважливіші природні і соціальні орієнтири, людина накопичує в індивідуальному досвіді й соціальних традиціях нормативні моделі – еталони, образи "міри" речей і власних дій, які дозволяють відрізнити корисне від некорисного й шкідливого, добре від злого, небезпечне – від безпечного, благодіючого. Людський розум протягом довгого періоду соціокультурогенезу проходить складними траєкторіями розвитку від будених образів "мір" речей до теоретичних, від міфологічних і релігійних – до наукових, від випадкових і одиничних – до постійних і загальних, від односторонніх і неповних – до більш точних, конкретних. Ірраціональність переборюється і замінюється раціональністю; раціональність починає виявляти свою неповноту і зрештою сприймається як ірраціональність. Таким чином, раціональність та ірраціональність корелятивні, існують тільки у співвідношенні, взаємному зв'язку і співставленні, відображаючись одне в одному і взаємоперетворюючись одне в одне.

Ірраціональність як неволодіння міров речей, неспівмірність суб'єктивного об'єктивному з початку існування людства виявляється як фон, на якому розвивається раціональність – мудрість, сапієнтальність, олюдненість. Тому філософсько-антропологічний смисл цих понять первинний. Коли співмірність як атрибут відношення "людина-світ" перетворюється на атрибут відношення "світ-людина", розвивається аксіологічне, перетворене їх значення, яке виражає уявлення про корисність і шкідливість речей. Це одне перетворення цих понять має місце в процесі вироблення когнітивної картини світу, де деструктивні, дестабілізуючі і конструктивні, стабілізуючі явища позначаються як ірраціональні і раціональні. Зрозуміло, поняття ірраціональнос-

ті та раціональності в своєму онтологічному значенні антропоморфні, проте в природі існують порядок і безпорядок, становлення і руйнування, гармонія і дисгармонія і т. ін. як об'єктивні аналоги і засади для їх виникнення. Що стосується гносеологічних, логічних, методологічних і психологічних значень цих понять, вони означають тільки часткові форми світовідношення. Неправильним є визначення ірраціональності як емоційного, інтуїтивного, безсвідомого, оскільки всі форми світовідношення можуть бути цілком співмірними об'єкту.

Основні ідеї, які відносяться до визначення сутності раціональності і ірраціональності, сфер їх вияву, значення для людського існування, сформувалися в ранній період розвитку філософського мислення. Дослідження шляхів пізнання раціональності й ірраціональності на цьому вирішальному етапі присвячений § 2 - "Світовідношення як "співмірність" /Уроки тлумачення раціональності й ірраціональності в античній філософії"/. Теоретичне відображення сутності раціональності й ірраціональності виникає в період формування поняття "дао" в давньокитайській і "логоса" - в давньогрецькій філософії. Античні мислителі поглибили феноменологію ірраціональності, виявили розмаїття способів виділення, розрізнення й оцінки раціональності й ірраціональності. Ірраціональне в цю епоху з'ясовано як не лише те, що неорієнтоване на деякі норми людського мислення, традиції чи логіку, але, і це головне, як те, що виходить за межі міри предмета, не відповідає закону речі, її логосу, законам Всесвіту загалом. Для них характерне уявлення про можливість і життєву необхідність обмеження виявлень ірраціональності бодай в антропній і соціальній сферах існування, витискування її раціональністю, прагнення знайти доступні індивідууму і людській спільноті шляхи й засоби її пригнічення, стримування, подолання.

Не існує універсальної, "вічної" системи критеріїв ірраціональності й раціональності. Маси критеріїв, які функціонують в суспільстві, мають конвенціональний характер. В загальнозначимих критері-

ях переважає момент відображення міри самої речі, її об'єктивної логіки, але рівень пізнання об'єктивної міри речей є історичним. Тому існує обмежена кількість абсолютних форми ірраціональності, що мають ознаку антиантропності. Всі інші є відносними і корелюють з раціональністю.

Внаслідок корелятивності раціонального й ірраціонального не можна отождивляти їх з конструктивним /системоутворюючим/ і деструктивним /системоруйнівним/, котрі є лише їх частковими проявами. Ірраціональність здатна виконувати творчу, відновлювчу, трансформувачу функції, руйнівчи і спростовувачи старе. Боротьба відносно раціонального з відносно ірраціональним, які постійно взаємно конвертуються, є основою будь-якого процесу розвитку.

Виникнення ірраціональності обумовлене багатьма зовнішніми об'єктивно-онтологічними і внутрішніми - інформаційними, нейрофізіологічними, індивідуально-психологічними засадами. В умовах соціокультурного існування розвиваються специфічні механізми створення ірраціональності: психолого-гносеологічні, логіко-гносеологічні, культурно-історичні, соціально-економічні, соціально-комунікативні, соціально-психологічні, політичні, ідеологічні, лінгвістичні, соціально-педагогічні. Їхньому аналізу присвячений § 3 - "Соціокультурні механізми виникнення ірраціональності в світовідношенні".

Поглиблення методологічних підвалин типологізації форми ірраціональності дозволяє виділити її специфічні типи, які розрізняються за сферою їх прояву - як об'єктивно і суб'єктивно ірраціональні; за носієм - як індивідуальні, групові, класові і ін.; за джерелами виникнення - як самоініційовані та інспіровані; за характером ходу процесів - як стихійні й організовані, свідомі й несвідомі.

Вивчення психолого-гносеологічних механізмів виникнення ірраціональності дає можливість доповнити цю типологію, додавши до неї біцентричні, моноцентричні і децентровані типи. Церний із них заснований на такій моделі розв'язання питання про зміст зв'язку

"людина-світ", головними рисами якої є глибоке самсвідчуження духовної і практичної активності, часткова десуб'єктивізація і патерналізм, уявлення про світ, який має два чи три центри - "бог-диявол-людина", серед яких людина є найбільш слабкою. До цього типу відносяться не тільки такі форми ірраціональності, як теоцентризм, поліімонотеїзм, але й "безрелігійні" види фетишизму - технократизм, сцієнтизм, пансексуалізм, "природотеїзм", політикоцентризм, соціоцентризм, етноцентризм.

Другий тип є результатом гіпертрофування індивідуальної волі активності, розуму. Провідними рисами цієї моделі світовідношення є суб'єктивізм, волютаризм, гіперактивність. Світ уявляється моноцентричним: епіцентр буття - "суперлюдина", "надособистість", "харизматичний суб'єкт". До цього типу ірраціональності відносяться усі різновиди волютаризму, авторитарний егоцентризм, тоталітарний "вождизм", обивательський егоцентризм, "зоологічний" егоцентризм неоскультуреного, ретардантного типу особистості.

Третій тип, заснований на уявленні про світ як цілком позбавлений будь-якої єдності, загального початку, "центрованості", порядку. Сам індивідум повністю десуб'єктивізується і деперсоналізується. Для нього характерний фаталізм, страх, безнадійність, катастрофічний настрій. До цього типу ірраціональності відносяться багато видів обивательщини, конформізму, аполітизму, нігілізму. Елементи цього типу виявляються в усіх проявах агностицизму, соціального догматизму і консерватизму, страхі перед новими теоріями - "логофобії", змінами в житті - "неофобії" й "динамофобії", зненависть до молоді - "ивеніфобії"; в моральному ригоризмі, пуританстві, "асексуалізмі", в моралі і психології лампенства.

В РОЗДІЛІ Ш - "Типові загально-історичні форми ірраціональності в світовідношенні" - розглядаються характерні і дуже виразні загальноісторичні форми ірраціональності, в яких її типологічні

ознаки проявляються в особливо яскравих і соціально значущих формах, а саме - релігія і обивательське світовідношення. В § I - "Елементи ірраціональності в релігійному світовідношенні" - доводиться, що релігія і прояви релігійного світовідношення існують як форми психологічної, світоглядної, ідеологічної компенсації, "пояснення" і виправдання непізнанності, стихійності, ірраціональності в бутті природи, суспільства і людини. Донині зберігається ірраціонально-міфологічна основа всього релігійного світовідношення: уявлення про каузальність замінені теологією, природно-історична необхідність - провідінням божим, знання - вірою, переконання - примушуванням, ідея свободи - вимогом покірності й культом страждання. Фундаментальне значення зберігають ідеї провіденційного одкровення і богодухновіння, протилежності Бога і Світу, Духа і матерії, креаціонізм і фіналізм, месіанство і есхатологія.

Але однобічне визначення релігії як цілком ірраціоналістичної системи духовного і практичного світовідношення є помилковим. До частково раціональних аспектів існування релігії відносяться імплицитний розвиток логіки, суб'єктивної діалектики у межах теологічних досліджень, участь релігії у пропаганді моральних норм, в миротворчій діяльності, в соціалізації і вихованні молодого покоління, а також виконання неабараточисельних психологічних і соціально-психологічних функцій. Релігійна проповідь, молитва, сповідь служать засобами релігійного і морального настановлення, морально-життєвої орієнтації, соціально-педагогічної концептуалізації, релаксації, утіхи, психотерапії й психокорекції, логотерапії. Релігійна община також у певній мірі виконує соціально-педагогічні, морально-контролюючі функції.

Проте вся морально-орієнтувача, соціалізуюча, соціально-педагогічна, санкціонуюча практика релігії побудована на релігійному світовідношенні й має своєю базовою теологічні когнітивні, гносеологічні, "методологічні", "логічні", праксеологічні категорії й

концепції. Зовнішня, часткова "раціональність" релігії, практично-утилітарна соціальна і особистісна її "корисність" засновані на внутрішній ірраціональності.

Обивательство як масовий тип ірраціонального світовідношення розвивається в процесі розв'язання питання про характер зв'язку "людина-світ" як "авторський", самоініціюваний, який є наслідком вибору і рішень. - Такі проблеми розглядаються в § 2 - "Обивательство і ірраціональне відношення до світу". Розв'язання світовідносного питання "людина-світ", яке включає в себе безліч соціально-комунікативних, правових, екологічних, естетичних проблем, засноване на виборі між лініями конфронтації або солідаризації з тими силами, які складають протилежний індивідууму "світ": із соціумом, іншими індивідами, природою, нормами суспільства, спільної діяльності і т. ін. Кожен вільний і розумний індивід усвідомлює прояви ірраціональності в своїй життєдіяльності, оцінює їх як недопустимі, загрозливі, шкідливі, приймає рішення про звільнення від них і діє в цьому напрямку; або прагне "забути", "сублімує" свої знання, продовжуючи рухатись за логікою ірраціональності.

Основною формою обивательського типу світовідношення є дві моделі розвитку ірраціональності: фаталістично-онтоцентрична, заснована на самодесуб'єктивізації, і суперегоцентрична, воляристсько-гіперактивна. Третя, ірраціоналістично-біцентрична, релігійно-патерналістична модель також використовується обивателями, але звичайно для зовнішнього маскування їх дійсних корисливих, хижацьких уявлень про світ. Особливості категоріально-концептуальної структури світовідношення визначають формування особистості обивателя як максимально суперечливої. Пасивне пристосування сполучається з необмеженим кар'єризмом, самопевненість і зухвалість - із самознищенням, авторитаризмом, грубістю, чванством - з повною відсутністю творчих потенцій, "непрезентабельністю" на відповідальних посадах, невмінням справлятися з критичними ситуаціями; зарозумілість

ї претензійність -- з розумовою нерозвиненістю, брехливістю, малокультурністю.

Характерні риси особистості обивателя сформувалися ще в надрах рабовласницького суспільства, де існував індивідуалізм ремісників, паразитизм лямпен-пролетаріїв. Але найбільш глибоко ірраціональність обивачества проявляється в різноманітних типах буржуазності та притаманних їм консерватизмі, конформізмі, стереотипності.

В РОЗДІЛІ ІV "Досвід обмеження ірраціональності" -- розглядаються ті форми подолання ірраціональності, якими оволоділо людство в процесі свого соціокультурного розвитку. Виявляється, що з одного боку, обмеження ірраціональності відбувалося і відбувається стихійно, вплітаючись у природний процес життєдіяльності, з другого -- суспільство багаторазово робило спроби підпорядкувати ірраціональність своїй волі і свідомості, поставити її подолання на "наукову", соціально-організовану основу. В § I -- "Природно-історичні заходи обмеження ірраціональності" -- дається характеристика форм обмеження ірраціональності, які самостворюються, формуються під впливом об'єктивних потреб суспільства в забезпеченні самозбереження, беруть участь у суспільній самоорганізації і самоеволюціонуванні. До них у першу чергу відносяться процеси моделювання світу і практики, а також способи історичної передачі знань, традиції практичного трудового, соціально-комунікативного, соціально-педагогічного, культуротворчого досвіду, які розвиваються на їх основі.

Найбільш масовою формою обмеження ірраціональності виступає буденна свідомість, яка має в собі як "здоровий глузд", так і різноманітність застарілих і старієчих ідей, настанов. Тому в ній приховані як раціональні моменти практичної взаємодії зі світом, так і моменти ірраціональності. Буденний досвід відображається в мові. На лінгвістичному рівні існує своєрідна "антропологія", яка перетворює слово в засіб вимірювання людських якостей, оцінки домінуючих

рис особистості і вельми надійного перебачення генеральної лінії її вчинків.

Ефективні механізми обмеження ірраціональності виробляє мистецтво. Під впливом художнього катарсису проходить позитивна перебудова системи настанов, світовідчуття і світорозуміння, засвоюється нова парадигма світовідношення, трансформується категоріальна структура світосприйняття, індивід озброюється новими алгоритмами розв'язання проблемних ситуацій, комунікації, мислення, дії.

Особливий комплекс засобів обмеження ірраціональності в світовідношенні, що поєднують у собі стихійність, саморозвиток з організованістю, направленістю і частковою опанованістю, існує в соціально-педагогічних суспільних відносинах і діяльності.

Народно-культуров вироблений такий ефективний стихійно-історичний засіб обмеження ірраціональності, як різні форми комічного перетворення світу - гумор, сатира, іронія, гротеск, пародія, шарж і т.п. Здатність до комічного сприймання і трансформування світу є одним із найбільш універсальних елементів самоорганізації, самовпорядкування соціуму, виявлення моментів ірраціональності і їх публічної експозиції, що приводить у дію механізм суспільної думки, совісті, сорому. За комічним відображенням людської ірраціональності стоїть вказівка на те, що людина має свободу вибору засобів організації свого існування.

Через те, що природно-історичні засоби обмеження ірраціональності, які стихійно розвиваються, сприймаються саморефлексувчим людством як недостатні, з перших ступенів існування теоретичної свідомості робляться багаточисельні спроби доповнити їх, одержати модель впливу на людину, яка б "максимально" пригнічувала ірраціональність. Цей процес є предметом розгляду в § 2 - "Колізії спроб концептуалізації організованого подолання ірраціональності". Стихійні механізми обмеження ірраціональності теоретичне мислення звичайно на-

магається в тих чи інших формах синтезувати з організованими, несвідомі - з свідомими, об'єктивні - з суб'єктивними, соціальні - з індивідуальними. Але практично всі варіанти концептуалізації цілісної протиіраціональної системи світовідношення, формування людини, здатної протистояти іраціональності, виявлялися в тій чи іншій мірі односторонніми, незавершеними, утопічними. Різниця між окремими типовими варіантами цього роду може бути виявлена в питанні про домінуючу роль соціального чи індивідуального, природного чи суспільного, свідомого чи несвідомого, реального чи трансцендентального в людському світовідношенні. На ілюзії існування "вирішального фактора", який розшукувався в політичному управлінні, особливої соціальної організації, формах і лідерах державної влади, були засновані всі соціальні утопії, особливо ті з них, де формувалися ідеї казарменої життєдіяльності суспільства етатичного, технократичного, тімократичного типів, а також просвітницькі концепції "виховувачого середовища", "природовідповідного виховання" та ін.

У "Висновках" підбито підсумки дослідження, окреслено перспективи подальшої розробки проблем, порушених у дисертації.

Зокрема, на підставі проведеного дослідження автор прийшов до наступних ВИСНОВКІВ :

- осмислення сутності і значення іраціональності для людської життєдіяльності, розвитку суспільства, культури, гуманності вимагає використання широкого комплексу засобів філософсько-теоретичного аналізу;

- неможливо зрозуміти сутність іраціональності, якщо не розглядати світовідношення, його структуру й інші атрибути. І навпаки, вивчати світовідношення, коли не виділена іраціональність як його характеристика, також не можна;

- іраціональність та раціональність в деяких їх проявах присутні на всіх рівнях світовідношення. Людство ніколи не зможе "осте-

точно" подолати її ;

- сутність ірраціональності визначається як суб'єктивне порушення міри у процесах моделювання практичних взаємодії зі світом, неспівмірність думки і дії з межами предмету. Ірраціональність людського світовідношення певною мірою детермінує увесь хід історії: вона впливає на економіку і політику, мораль, мистецтво, людські комунікації, побут ;

- Ствердження, що ірраціональність є загальним атрибутом світовідношення, не означає відміни раціональності. Ірраціональність завжди корелює з раціональністю, і навпаки. Ця корелятивність виявляється в інформаційно-когнітивному, аксіологічному, практично-технологічному, логічному, предметно-онтологічному, лінгвістичному та ін. аспектах розгоргання світовідношення ;

- мірні засади людського світовідношення ще багато століть тому відображені в мові, коли людська здібність ефективно моделювати свою діяльність одержала різні назви: *ratio, logic, sapientia, critique* та ін. Тільки людина розрізняє раціональність і ірраціональність; розвиток логіки, раціональності, сапієнтальності, мудрості або критичності є не що інше, як оволодіння системою мір - критеріїв своєї дії та думки, і вмінням її використати;

- основним, глибоко інтимним механізмом перетворення світовідношення на ірраціональне є одностороннє вирішення "основного питання світовідношення": 1/ абсолютизація суб'єктивності, суперегоцентризми; 2/ десуб'єктивізація, фаталізація об'єктивної логіки світу; 3/ деперсоналізація, "розчинення" своєї особистості у свержлюдської і свержприродної істоті або у соціумі, етносі, державі; відмова від свободи волі, думки, дії ;

- стійкість механізмів створення соціокультурогенних форм ірраціональності обумовлює розвиток традиційних надісторичних, масових типів ірраціональності, у яких її ознаки виявляються у особли-

во яскравих і значущих формах ;

- Повторюваність типів ірраціональності обумовлює її "очікуваність", певну передбачуваність і пізнаваність: закономірні ірраціональні феномени можна зафіксувати і пізнати, "прочитати" їх зміст і передбачити їх наслідки ;

- ступінь самовизначення у відношенні до ірраціональності і раціональності є необхідною фазою психологічного, морального і соціокультурного розвитку особистості. Стихійно-об'єктивну ірраціональність в повному обсязі не можна усунути; суб'єктивна ірраціональність, котра створюється як наслідок особистого морального, політичного, естетичного, технологічного та ін. вибору, може бути усвідомлена, проконтрольована, людина несе відповідальність за неї ;

- диференціація та інтеграція механізмів світовідношення, їх джерел, структур і функцій відбувається в свідомості, поведінці і комунікації індивідумів. Як наслідок їх взаємодій і виникає соціум, який є результатом і суб'єктом історичного процесу. Раціональність та ірраціональність є загальними, корелюючими один з одним і співвідносними атрибутами світовідношення, тому для людини існує можливість подолання ірраціональності. Досягненню раціональності як співмірності розумного й нерозумного, морального й позаморального людина навчається, що, напевно, і є основним змістом процесу розвитку її як *Homo Sapiens*.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях :

I. Монографія:

1. Миротношение и иррациональность. - Суми, 1996. - 13,5 др.арк.

II. Брошури:

2. Изучение и формирование общественного мнения в процессе общественно-политической пропаганды. - Суми: Вид ОК КПУ, 1985. - 1,3 др. арк.
3. Социальная революция. - Суми: Вид. ОК КПУ, 1985. - 1,3 др.арк.

4. Морально-психологические взаимоотношения в производственном коллективе. - Суми: Вид. ОК КПУ, 1990. - 2 др. арк. / В спі вавт./.
5. Социальная активность членов трудового коллектива и поиск путей ее повышения. - Суми: Вид. ОК КПУ, 1990. - 1,9 др.арк. / В спі вавт./.
6. Политика и культура. - Алма-Ата: Вид. ААДІ, 1993. - 3 др.арк. / В спі вавт./.

Ш. Статті:

7. Научное мировоззрение и человеческий фактор в ускорении социально-экономического развития // Формирование научного мировоззрения как комплексная проблема. - Алма-Ата: Вид. КазІІ, 1987. - 0,5 др.арк. / В спі вавт. /.
8. Учение А.С.Макаренко и преодоление иррациональности в педагогической деятельности // Радянська школа. - 1988. - № 3. - 0,7 др. арк. / В спі вавт. /.
9. Молодежный образ жизни: диалектика рационального и эмоционального // Социальные проблемы образа жизни студенческой молодежи. - Алма-Ата: Вид. КазІІ, 1988. - 0,3 др.арк. / В спі вавт. /.
10. Экономическое воспитание и социально-этическая ориентация личности в колледже // Актуальные проблемы перестройки экономики высшего педагогического образования. - Алма-Ата: Вид. КазІІ, 1989. - 0,8 др.арк. / В спі вавт. /.
11. Мировоззренческая культура личности и преодоление иррациональности // Формирование мировоззренческой культуры как условие активизации человеческого фактора: Алма-Ата: Вид. КазІІ, 1989. - 0,4 др.арк. / В спі вавт. /.
12. Диалектика рационализации и гуманизации потребностей и интересов // Особенности экономического воспитания и образования. - Алма-Ата: Вид. КазІІ, 1990. - 0,9 др.арк. / В спі вавт. /.
13. Гуманистическое мироотношение и культура: проблемы типологии // Экономическая культура и нравственность. - Алма-Ата: Вид.КазІУ, 1990. - 0,75 др. арк. / В спі вавт. /.
14. Диалектика нравственности и экономической эффективности в условиях перестройки // Проблемы комплексного подхода в духовно-нравственном воспитании студенческой молодежи. - Алма-Ата: Вид. КазІУ, 1991. - 0,5 др. арк. / В спі вавт. /.
15. Социокультурное лидерство и гуманизация преподавания общественных наук // Проблемы профилирования преподавания политической экономии в педагогическом вузе. - Алма-Ата: Вид. КазІУ, 1991. - 0,5 др.арк. / В спі вавт. /.
16. Ірраціональність у пізнавальній діяльності: форми і джерела // Лабіринти пізнання. - Суми: Вид. СДІІ, 1994. - 0,5 др.арк.

17. Объективная логика бытия как онтологический источник субъективной рациональности // Філософські проблеми буття і сучасність. - Суми: ВЗП "Мрія-І" ЛТД, 1996. - 0,5 др. арк.
18. Три мысли по поводу популярной работы В.П.Иванова // Філософсько-антропологічні читання '96. Пам'яті В.П.Іванова. - К.: Наукова думка, 1996. - 0,3 др. арк.
19. Иррациональные в человеческом мироотношении: Бороться? Терпеть? Сосуществовать? // Музыка та культура абсурду ХХ століття. - Суми: Вид. СДП, 1996. - 0,2 др. арк.

IV. Депоновані рукописи:

20. Изучение общественного мнения в процессе формирования социальной активности членов трудового коллектива /Науков. керівник Шербина-Яковлева О.М. / - М.: 1988. - 4 др. арк. /Рукопис депонован в ІНІСН АН СРСР, № 34448 від 27.06.88./ В співавт. /.
21. Наследие А.С.Макаренко в борьбе с иррациональностью в педагогической деятельности / Науков.керівник Шербина-Яковлева О.М./ М.:1989. - 0,7 др.арк. / В співавт. /./ Рукопис депонован в ОЦНІ "Школа і педагогіка" АПН СРСР, № 105-89 від 20.03.89.
22. Формирование социальной зрелости студентов педвуза как готовности к преодолению иррациональности в собственном мироотношении и окружающей действительности. - М.: 1990. - 1,1 др. арк. / Рукопис депонован в ОЦНІ "Школа і педагогіка" АПН СРСР, № 335-90 від 22.10.90 /.
23. От педагогико отчуждения - к свободе педагогического творчества. Преодоление иррациональности в педагогической деятельности // Формирование педагога нового типа. Перестройка педагогического сознания как предпосылка обновления системы образования и воспитания. - М.: 1994. - 2 др. арк. / Рукопис депонован в ОЦНІ "Школа і педагогіка" АПН Росії, № 5694 від 31.03.94.

Тези :

24. Логика нравственного воспитания студентов педвуза в процессе формирования коммунистического мировоззрения // Вопросы обучения и коммунистического воспитания в процессе изучения иностранного языка. - Суми: Вид. СДП, 1981. - 0,1 др.арк.
25. Овладение языком как культурной ценностью - важное средство коммунистического воспитания // Вопросы обучения и коммунистического воспитания учащейся молодежи в свете решений XXI съезда КПСС. - Суми: Вид СДП, 1982. - 0,1 др. арк.
26. Развитие высших нравственных потребностей как один из источников формирования коммунистического мировоззрения будущего учителя // Проблемы формирования научного мировоззрения учащейся молодежи. - Суми: Вид. СДП, 1983. - 0,1 др.арк.

27. Некоторые аспекты формирования потребности в труде у студентов в период обучения в педвузе // Формирование общественной и трудовой активности учащейся молодежи. - Суми : Вид. СДП, 1984. - 0,1 др. арк.
28. Определение уровня социальной активности личности методами конкретно-социологического измерения // Философские и социальные проблемы науки в свете документов XXVII съезда КПСС. - М.-Суми: Вид. ФС СРСР, 1986. - 0,1 др. арк.
29. А.С.Макаренко и формирование социально активной личности учителя // Творческое наследие А.С.Макаренко и совершенствование подготовки педагогических кадров. - Полтава: Вид. ПДП, 1988. - 0,1 др. арк. / В співавт. /.
30. Наследие А.С.Макаренко и преодоление моментов иррациональности в педагогической деятельности // Творческое наследие А.С.Макаренко и современная школа. - Суми: Вид. СДП, 1988. - 0,1 др. арк. / В співавт. /.
31. Современная социально-педагогическая система как источник иррационального отношения студенчества к свободному времени // Формування загальношкільських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів у позанавчальний час. - Одеса - К.: Вид. Інститута системних досліджень освіти України, 1993. - 0,1 др. арк. / В співавт. /.
32. Моменты иррациональности в деятельности как основа индивидуальной невозможности творческого отношения к миру // III Міжнародна наукова конференція "Творчість, культура, гуманізм". - К.: Вид. КПУ, 1993. - 0,1 др. арк.
33. Изучение иррациональности в человеческом мироотношении и развитие философской антропологии // Тезиси докладов Науч.-теор. конференції: "Дух, душа, человек: истоки и поиски". - Суми: Вид. СДП, 1993. - 0,1 др. арк.

ШЕРБИНА-ЯКОВЛЕВА Е.Е. Типология форм иррациональности в человеческом мироотношении и опыт ее ограничения.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.04 - философская антропология и философия культуры. Институт философии Национальной академии наук Украины. Киев, 1997.

Защищается рукопись диссертации, которая является философско-антропологическим исследованием проблемы сущности иррациональности в человеческом мироотношении и типологии ее форм. Анализируется феномен мироотношения и место понятия мироотношения в системе человековедения. Раскрывается структура мироотношения. Характеризуется сущность иррациональности и рациональности как взаимно коррелятивных атрибутов мироотношения. Доказывается, что иррациональность и рациональность являются показателями соразмерности его предмету. Исследуются специфические социокультурные механизмы возникновения иррациональности в мироотношении. Под указанным углом зрения рассмотрены некоторые типические мас-ковидные формы мироотношения / в том числе религиозное и обывательское /. Раскрывается проблема возможности и методов ограничения иррациональности. Показывается, что ограничение иррациональности имеет противоречивые и неоднозначные последствия.

SCHERBINA-YAKOVLEVA E.E. The typology of irrationality in human World-Attitude and the experience of restriction in it.

Dissertation submitted for the award of Doctor of Sciences degree. Speciality 09.00.04 - The Philosophical Anthropology and the Philosophy of Culture, Institute of Philosophy, National Academy of Sciences, Ukrain, Kiyev, 1997.

It is defending the manuscript of dissertation, which presents philosophy - anthropological research of the problems of the essence of Irrationality in human World Attitude and the typology of its forms. It was analysed the phenomenon of World Attitude and the place of its concept in the system of the humanities. The structure of World Attitude was exposed. It was defined the main sign of Irrationality and Rationality as the reciprocally correlative attributes of the World Attitude. It was contended that Irrationality and Rationality are the indices of commensurability of the World Attitude to its object. It was examined the special social-cultural gears of emergence of Irrationality in the World Attitude. As the typical over-historical forms it was analysed the Religious and the Philistine's World Attitudes. We came to the conclusion that the restriction of Irrationality had the discrepancy and invariative consequences.

Ключові слова: ірраціональність, світовідношення, типологія форм ірраціональності, корелятивність ірраціональності з раціональністю, механізми виникнення ірраціональності, шляхи обмеження ірраціональності.

Літературний редактор М.О. ЛАЗАРКО.

Сумська обласна друкарня.

24402І, м.Суми, вул. Кірова, 215.

Умов.друк.арк. 2,0. Уч.-видавн. арк. 2,0.

Тираж 100. Замовлення 5194

Підписано до друку 20 грудня 1996 р.

440665

AB 36.741